

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻԻ 4

ԱՊՐԻԼ

ԿԱ ՏԱՐԻ 1947

ՍԻՄԻՈՆ ՊՂՆՉԱՆՆԵՑԻ ԵՒ ԻՐ ԹՐԻԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎՐՈՑՅԵՐԷՆԷ (1188—1255°)

(Շարունակութիւն):

Բ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱՄԱՐՏՅԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ԻՐ ԳՐՈՒՆԵՐԸ ԳՆԵՐՈՒ ԶՆՅԵՐԷՆ ԹՐԻԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Յովհ. Դամասկացոյ կենսագրութեան համար շատ աղքատ են մեր տեղեկութիւնները ժամանակակից աղբիւրներէ: Այն վարքը, զոր հիւսած է Միքայէլ կրօնաւոր 1085ին արարելէն լեզուով¹, աւելի հոգեւոր գրուածք մըն է, քան պատմական յիշատակարան: Յովհաննէս ծնած է հաւանորէն Դամասկոս, ի. դարու վերջերը, Մանսուր յորջորջուած քրիստոնէայ ընտանիքէ: Հայրը պետական ծառայութեան մէջ եղած է իբրեւ հարկահաւաք Ասորիքի: Այս պաշտօնը կը փոխանցուէր որդեաց յորդի: Յովհաննէս ունէր ընտանեկան յարկին տակ որդեգրեալ եղբայր մը Կողմաս անուն: Իրենց դաստիարակ կարգուեցաւ Կալարիացի Կողմաս կրօնաւորը, որ գերի ինկած ըլլալով Արաբացոց ձեռքը, փրկանաւորուած էր Յովհաննէսի հօր կողմէ: Յովհաննէս ձեռք բերաւ իմաստասիրական եւ ասորուածարանական գիտութիւններու մէջ խոր հմտութիւն: Թէ ե՞րբ ժառանգեց նա իր հօրը վարած պաշտօնը եւ ո՞րքան ժամանակ պաշտօնավարեց, չգիտենք. գիտենք միայն, որ նա իբր 726ին, երբ առաջին անգամ հրապարակ ելաւ Պատկերամարտներու դէմ, Դամասկոս կը գտնուէր: 732ին իր Կողմաս

եղբոր հետ Երուսաղէմ գնաց եւ մտաւ Ս. Սարայի վանքը. ուր Յովհաննէս Ե. Երուսաղէմացի (+ 735) քահանայ ձեռնադրեց զինքը: Մինչ Կողմաս 1743ին Մայումայի եպիսկոպոս կարգուեցաւ, Յովհաննէս մնաց իր քահանայական աստիճանին մէջ եւ չհեռացաւ երբեք իր Մենաստանէն, անձնատուր միշտ գրական պարապմունքներու: Իր կենսագրին այն վկայութիւնը, թէ Յովհաննէս հոս իր գրուածքները նոր խմբագրութեան ենթարկեց, կը հաստատուի անով, որ գրութիւններէն ոմանք ինչ ինչ ձեռագիրներու մէջ կրկին խմբագրութեամբ երեւան կու գան: S. Vailhé Յովհաննէս մահը կը նշանակէ 749 ղեկաւ. 4ին². ուրիշներ կը համարին տեղի ունեցած 754էն ոչ շատ յառաջ:

Յանձին Յովհաննէս Դամասկացոյ հանդէս կու գայ հին Եկեղեցոյ հօր ճարտարախօս եւ բանիբուն վարդապետ մը, որ ժամանակի բաղմադիմի հարցերն իր ատենին առջեւ հանած եւ թիկունքը աւանդութեան յեց՝ իր դատավճիռը կու տայ: Պատկերամարտութեան շրջանին արդէն իր ձայնին ահնդէտ էր բովանդակ յունական եկեղեցին: Ապրելով Դամասկոս, ամիրապետներու պաշտպանութեան տակ, կրցաւ նա համարձակ յայտարարել Իսաւրացի Լեւոն կայսեր, թէ «Կայսեր գործը չէ Եկեղեցոյ օրէնքներ թելադրել»: Ան հրաշունչ ջատագովականներով պաշտպանեց պատկերայարգութիւնը ընդդէմ կայսերական հրամանագիրներու:

Իբրեւ եկեղեցական բանաստեղծ անմահ համբաւ վայելեց Յովհաննէս յունածէս Եկեղեցոյ մէջ: Գերակշիռ եղաւ Յունական Եկեղեցոյ համար մանաւանդ իր Հրամանակարգ Աստուածաբանութիւնը: Իր գրուածքներու մէջ Յովհաննէս աւելի ճարտար հաւաքող է քան ծննդական միտք. նա ջանացած է մթերել անցելոյն ժառանգութիւնը, ըլլան անոնք հրամանակարգ կամ բարոյական, մեկնողական կամ պատմական մար-

¹ Արարելէն բնագիրը հրատարակեց C. Bacha, Biographie de St. Jean Damascène, Harisa (Liban) 1912. Ասոր գերմաներէն թարգմանութիւնը տուաւ G. Graf, Das arabische Original der Vita des hl. Johannes von Damaskus: Der Katholik 1913, 2, էջ 164—190, 320—331. Վրացերէն թարգմանութիւնը, զոր կատարած է արարելէն Եփրեմ Կրսեր 1110ին հրատարակեց M. C. Kekelitze, Грузинская версия арабского Жития св. Иоанна Дамаскина: Христианский Восток 3 (1914) 119—174. Յունարէն թարգմանութիւն՝ Migne, Patrologia Graeca, 94, էջ 429—490. Հմտաւ M. Jugie, La Vie de Saint Jean Damascène: Echos d'Orient, 1924, էջ 137—161 եւ 1929, էջ 35—41.

² Echos d'Orient, 1906, էջ 28—30:

զին հայոց: Այն թէ աստուածաբանական ուսմանը բարգաւաճման շրջանը վերջ գտած է, կ'երեւայ թէ բովանդակ Արեւելքի համոզումն էր այն դարուն: Այսպէս կը խորհէր նաեւ Յովհաննէս, որ փորձեց այն ինչ որ Տիեզերական ժողովներն սահմանած էին եւ սուրբ Հայրերը վկայած, իրբեւ Յունական Եկեղեցւոյ հաւատոյ աւանդութիւնը ամփոփ պատկերի մէջ վերընծայել: Արեւելքի մէջ չերեւցաւ իրմէ ետքը երկրորդ մը, որ ստուեր բերէր իր գործին վրայ: Յովհաննէս Դամասկացւոյ «Աղբիւրն գիտութեան» նկատուած է մինչեւ այսօր Արեւելեան Եկեղեցւոյ հրամանակարգ վարդապետութեան դասական գիրքը: Լեւոն ԺԳ. Բահանայապետը 19 Աւգոստոս 1890 հրատարակեց զինքը Վարդապետ Եկեղեցւոյ:

2. Յովհաննէս Դամասկացւոյ գրական մնացորդները հարուստ են ըստ բաւականի. կան անոնց մէջ սակայն անհարազատներ ալ, մասամբ տպագիր, մասամբ ձեռագիր:

ա. Իր գլխաւոր գործն է «Աղբիւր գիտութեան». որ կը բաժնուի երեք մասի. Ա. Ներածութիւն փիլիսոփայութեան, ընդարձակ եւ համառօտ խմբագրութեամբ: Ներածութիւն մըն է այս, ուր կը բացատրուին Գոյակ, էակ, Պատահարք, Անձնաւորութիւն եւն գաղափարները, հետեւողութեամբ Արիստոտէլի, Պորփիւրի եւ Ամմոնիոսի: Բ. Ընդդէմ Հերմոսի. 103 հերձուածներու անուններ, քաղուածաբար հանուած Եպիփանի, Թէոդորեոսի, Տիմոթէոս Կոստանդնուպոլսեցւոյ, Դեոնզ Բիւզանդացւոյ եւ Սոփրոնիոս Երուսաղեմացւոյ գրութիւններէն. իր գրչէն են միայն վերջին երեքը՝ Իսլամ, Պատկերամարտք եւ Պաւլիկեանք: Գ. Մասն է՝ Բացատրութիւնն ճշմարտութեան ուղղափառ հաւատոյ: Փորձ մըն է այս լիակատար հրամանակարգ աստուածաբանութեան մը, որ կը սկսի Աստուածութեան վարդապետութենէն եւ կ'աւարտի Նեոի եւ Յարութեան վարդապետութեամբ: Նիւթերու մշակումը կատարուած է շատ անհաւասար չափերով. գրեթէ կէսը կը գրաւէ քրիստոսախօսութիւնը (գլ. 106—200): Ս. Հայրերու վարդապետութեան ամփոփումն է: Բովանդակութիւնը կ'ընծայէ գրեթէ կատարեալ տեսութիւն մ'այն ամէն աստուածաբանական հարցերու շուրջը, որոնք իրմէ յառաջ ձեռնուած էին մասնական գրուածքներու մէջ: Ետտ աղբիւրները,

որոնցմէ օգտուած է հեղինակը, կորսուած են այսօր:

բ. Պատկերամարտներու դէմ գրած է երեք ջատագովակներ, որոնք կ'երեւցեն թարմութիւն եւ հեղինակին մէջ արդար զայրոյթ: Կան իր անուամբ համանիւթ ուրիշ երեք ձառեր ալ, որոնք սակայն անհարազատ նկատուած են:

գ. Գիրք վասն ուղիղ իմացուածոց, զոր գրած է Եղիա Եպիսկոպոսի խնդրանքով եւ է ընդարձակ հաւատոյ դաւանութիւն մը:

դ. Համառօտ Ներածութիւնն հրամանակարգ աստուածաբանութեան, որ նախապատրաստական աշխատութիւն մըն է «Աղբիւր գիտութեան» գրուածքին Ա. Մասին համար (MG 95, 9—18):

ե. Ի Ս. Երրորդութիւն, հարցմամբ եւ պատասխանով:

զ. Յերգն երիցս սրբաասցուքեան (MG 95, 21—62):

է. Վասն որոց ի հաւատս ննջեցին (MG 95, 247—278):

ը. Սուրբ գուգակշիւք (Sacra Parallela). այսպէս կ'անուանուի գործք մը, որ իր խորքին մէջ ձեռնակ մըն է Բարոյագիտութեան կամ Հոգեչաճ մատեան մը, ծաւալուն տարածութեամբ. այս տեղ Յովհաննէս Ս. Գրքէն եւ Ս. Հայրերու, նաեւ Փիլոնի եւ Յովսեփոսի, գրուածքներէն ծայրաքաղ հաւաքած է հազարաւոր տեղիքներ, որոնց մէջ նաեւ քարոզներ Բարսեղէն եւ Ոսկերեանէն: Այս նախնաբար շատ ընդարձակ գործէն այժմ հասակոտորներ միայն մնացած են: Բաժնուած էր երեք գրքի (MG 95, 1039—1588. 96, 9—544):

թ. Ճառեր՝ Վասն պահոց սրբոց. վասն երթն չար ոգոց. վասն առաքիլութեանց եւ ախտից (MG 95, 63—98):

ժ. Ի Ննջումն Ս. Աստուածամնի, երեք ճառ (MG 96, 699—762):

ժա. Մեկնութիւնն Թղթոցն Պաղոսի (MG 95, 441—1034). ծայրաքաղ հանուած Յովհ. Ոսկերեանի, Թէոդորեոս Կիւրացւոյ եւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ գրուածքներէն:

ժբ. Ունի մասնական գրուածքներ ալ Յակոբիկներու, Նեստորականներու, Միաբնեաներու, Միակամայց, Մահմեդականներու եւ Մանիքեցոց (Պաւլիկեանց) դէմ:

ժգ. Երգեր եւ շարականներ, որոնք պատկերաբար են Յունաց Եկեղեցւոյ Եկեղեցական Երգարաններու մէջ: Նորագոյն քննութիւն-

ները ցոյց տուին թէ Յովհ. Դամասկացւոյ անուամբ հասած այս Երգերու մեծ մասը անհարազատ են:

ժդ. Ոմանք իրեն վերադրեցին Բարդամի եւ Յովասափի պատմութիւնը: Այս մասին պիտի խօսինք յետոյ:

ժե. Յովհաննու անհարազատ գրուածներէն ինչ ինչ առիթ պիտի ունենանք տեսնելու ստորեւ³:

3. Յովհաննէս Դամասկացւոյ այս հարուստ գրականութիւնը ոչ միայն յունագէտ աշխարհին մէջ իր ճանապարհը գտաւ, այլ եւ թարգմանուեցաւ արաբերէնի, ասորերէնի, եթովպացերէնի, վրացերէնի, հայերէնի, սլաւերէնի եւ լատիներէնի: Հարազատ գրուածներուն նաեւ անհարազատներ ընկերացան:

Ես այս տեղ նկատի պիտի չառնեմ այս թարգմանութիւնները. բայց պիտի պահանջէն իւր խօսելու վրացերէն թարգմանութեան մասին, որովհետեւ հայերէն թարգմանութիւնը ըստ մեծի մասին վրացերէն օրինակէն կատարուած են:

Յիշեցինք վերադոյն, թէ Յովհ. Դամասկացւոյ գրուածքները առաւելապէս յունածէս Եկեղեցիներու մէջ յարգանք վայելեցին: Այս Եկեղեցիներու թուին մէջ էին նաեւ Հայ-Տոռոմք եւ Ծաթերը, այս ինքն Տոռոմահայ եւ վրահայ յունածէսները: Կ'արժէ առանձին ուսումնասիրութիւն մը նուիրել այն գրականութեան, զոր տուին, մեծաւ մասամբ թարգմանօրէն, Հայ-Տոռոմք եւ Ծաթերը: Այս տեղ սակայն պիտի բաւականանամ այդ ուսումնասիրութեան մէկ գլուխը միայն նկատի առնել, այսինքն այն միայն, ինչ որ տուած է Սիմէոն Պղնձահանեցի կրօնաւորը, որ թարգմանիչն է Յովհ. Դամասկացւոյ գրուածքներու վրացերէնէ հայերէնէ⁴:

Իսկ Դամասկացւոյ գրութիւնները վրացերէնի թարգմանած են ա. Եփրեմ կրօնք. եւ բ. Արսէն Իբալթոնի. գ. Ս. Երեմիայի, որոնք ծագկած են ժ.—ԺԲ. դարուն: Ասոնց թարգմանութիւններու մեծ մասը կը գտնուի

³ Յովհ. Դամասկացւոյ գրուածքներու եւ անոնց տպագրութեանց մասին հմտօ. R. Krumbacher. A. Ehrhardt, Geschichte der byzantinischen Literatur, 2. Aufl. München 1897, էջ 68—71, 674—670, եւ O. Bardenhewer, Geschichte der altchristlichen Literatur. V (Freiburg 1932), 51—65:
⁴ Վրացերէնէ հայերէն թարգմանութեանց մասին հմտօ. P. Peeters, Traductions et traducteurs dans l'hagiographie orientale à l'époque byzantine. Analecta Bollandiana 40 (1922), 1—298:

տակաւին ձեռագիրներու մէջ: Ինձ ծանօթ են այս թարգմանութիւնները Ի. Զաւախովի եւ Գէորգ Պերածէի ցուցակներէն⁵:

Յովհաննէս Դամասկացւոյ գրութիւններուն Սիմէոնէ յառաջ, դեռ Ժ. դարուն, ուշադրութիւն դարձուցած էր Բագարատ Մամիկոնեան, որ ձեռնարկած է թարգմանել Դամասկացւոյ «Ներածութիւն փիլիսոփայութեան» գործը: Այս թարգմանութիւնը անձանօթ մնացած է Սիմէոնի, որ զայն միւսանգամ թարգմանած է վրացերէնէ:

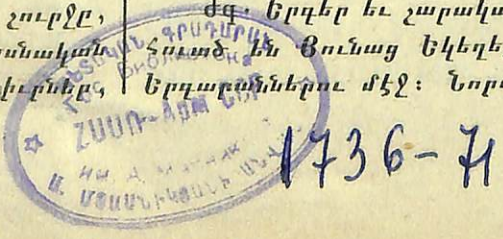
4. Առաջին անգամ իր անունին կը պատահինք Սմբատ Սպարապետի Յիշատակարանին եւ 1305ին Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոսին առ Հեթում գրած թղթին մէջ:

1825ին ի վենետիկ լոյս տեսաւ Quadro delle opere di vari autori anticamente tradotte in Armeno. Հոս կ'ըսուի (էջ 37). Libro di S. Giovanni Damasceno, che contiene diverse omelie filosofiche, e teologiche, con un'aggiunta di due omelie contro i Giudei e Nestore. Ne abbiamo due diverse traduzioni senza conoscerne però gli originali. Il Traduttore si suppone essere stato certo Bagarato.

Նոր Հայկազնեան Բառգիրքի հեղինակները նուիրած են իրենց Նախադուռնի մէջ (էջ 11) Յովհ. Դամասկացւոյ հետեւեալ տողերը. «Սրբոյն Յովհաննու Դամասկացւոյ հօր վարդապետի Յունաց ի Լ. դարու, զինի Հարց առաջնոց, զորմ իմաստասիրական եւ աստուածաբանական, թարգմանեալ մասամբ ի ձեռն Սիմէոնի ուրումն քահանայի ի Վրաց լեզուէ ի հայ բարբառ, անհարթ ոճով. օրինակն իսկ մեր գրեալ ի թուին Հայոց ՌճԾԵ (1706), չարժէ ինչ, բայց ասի գաղափարեալ ի հին օրինակէ գրելոյ ի թուին ՉՁԼ (1339): Կայ եւ լոկ իմաստասիրական մասն գործոց Դամասկացւոյ՝ լաւ եւս թարգմանեալ ի յունէ ի հայ ի ձեռն Բագարատայ Մամիկոնեան. այլ քաղուածով համառօտեալ: Յերկոցունց օրինակաց իսկ սակաւ բառք եղեն մեզ պիտոյ»:

1889ին լոյս տեսաւ Հ. Գ. Զարբանանի «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», ուր հեղինակը

⁵ И. Джаваховъ, Материали для исторія грузинской патристической литературы: Христианскій Востокъ I (1912) 6—29, յատկապէս էջ 12—14: Dr. G. Peradze, Die alt-christliche Literatur in der georgischen Überlieferung. Oriens Christianus, 3. Serie, 6 (1931), 240—242 (Johannes von Damaskus).

նկատի առած է նաև Յովհ. Դամասկացւոյ թարգմանութիւնները, էջ 575—580:

Յովհ. Դամասկացւոյ Զեռագիրներէն, որոնք կը գտնուին էջմիածին, յիշուած է հինգը «Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից Գրադարանի սրբոյ Աթոռոյն էջմիածին» հրատարակուած ծախիւք Յակոբ Կարենեանցի, Թիֆլիս 1863, էջ 6—7: Այդ տեղ յիշուած ձեռագիրներն են Թ. 99—103, որոնց բովանդակութիւնը շատ հակիրճ յառաջ բերուած է: Այս ձեռագիրները առիթ ունեցած եմ 1925ին տեսնելու եւ ցուցակագրելու: Այս պատճառաւ աւելորդ կը համարիմ մի առ մի յառաջ բերել ցուցակին տողերը: Նոր թուերն են՝ Թ. 65, 101, 102, 103, 116:

Չեմ ուզեր յիշել այս տեղ մի առ մի այն ամէն ձեռագիրները, որոնց մէջ կը գտնուին Դամասկացւոյ գրութիւնք, վասն զի վարը, իւրաքանչիւր գրուածքի տակ պիտի մատնանշեմ գանոնք, ուր կը գտնուին:

Կը տեսնուի ասկէ, թէ Յովհաննէս Դամասկացւոյ գրուածքները, զորոնք Սիմէոն Պղնձահանեցի թարգմանած էր իբր 1240ին, դար մը եւ աւելի մնացած են անտեսուած: Միւրեքս Այրիվանեցի, որ 1286ին Սիմէոնի թարգմանած Պրոկիլի Աստուածաբանական Շաղկապքը առած էր իր ձառնարկին մէջ, կարեւոր չէր համարած հիւրընկալել հոն Դամասկացւոյ փիլիսոփայական-աստուածաբանական երկմասնեայ գրուածքն ալ, անշուշտ ոչ թէ իրեն անձանօթ մնացած ըլլալուն համար: Առաջին անգամ՝ կը հետաքրքրուի անով Յովհաննէս Վ. Որոտնեցի 1363ին, որ կը յանձնարարէ օրինակ մը հանել անկէ. այս օրինակութիւնը կը կատարուի Տիգրիս անձանօթ գրչէ մը: Գաղափարօրինակը հաւանօրէն բերուած էր հոն Պղնձահանքի վանքէն: Չեռագիրս, որ պահուած է Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի Թ. 1297ի մէջ, ունի հետեւեալ Յիշատակարանը, զոր օրինակած եմ Տ. Սաւալանեանի կազմած ցուցակէն. «Փառք...: Արդ գրեցաւ սա ի թուարբերութեանս Հայոց Պ եւ ԺԲ (1363), ի մայրաքաղաքս Տիֆլիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Ամենափրկչիս, ի խնդրոյ տիեզերալոյս վարդապետին Յովանիսի, որոյ

6 Վենետիկի Միսիթարեանց օրինակը յամէ ՌճՅԵ (1706), ինչպէս նշէ՛. կ'ակնարկէր, օրինակուած է 22Ը (1339) թուականի գաղափարօրինակէ. Յիշատակարանն է. «Փառք... աւարտեցաւ ի թուականութեան հայկազան տումարի 22Ը երրորդի եւ (6) հին օրինակն. իսկ սա նորս՝ ՌճՅԵ ամին...»: Զէ աւանդուած թէ ո՞վ է գրելն եւ ո՞ր օրինակուած:

դաւառն եւ հայրենիքն Որոտն է. զոր Տէր Աստուած վայելել տացէ. զմեղաւոր գրիչ(ս) ... յիշեցէք ի Գրիստոս եւ Աստուած դձեղ յիշէ»:

Թուականով յայտնի միւս բոլոր օրինակները ԺԷ.—ԺԹ. դարէ են:

Աւելի ընդունելութիւն գտած է Յովհ. Դամասկացւոյ «Ներածութիւնը» Բագարատ Մամիկոնեանի թարգմանութեամբ, բայց առանց հեղինակի անուան. այս կը տեսնուի Սմբատ Գունդատարի յիշատակագրութեանէն:

Հայոց Յայսմաւուրքը իր այլեւայլ խմբագրութեանց մէջ չէ արձանագրած Յովհաննէս Դամասկացւոյ յիշատակը, թէ եւ կը տեսնուի այն յոյն Բասիլեան Յայսմաւուրքի մէջ (4 Դեկտեմբեր): Սուրբիս վարքը համառօտիւ տուաւ Հ. Մ. Աւգերեան իր «Մնացորդք վարուց սրբոց արտաքոյ Տօնացուցին մերոյ, յիշատակելոց ի Յայսմաւուրս կամ ի ձառնարկս Հայոց որպէս եւ Յունաց եւ Լատինացոց, զոյգ ընդ ցուցակի տօնելի սրբոց» հատորին մէջ (ԺԲ. հատոր Լիակատար վարուց սրբոց. Վենետիկ 1815, էջ 286—287):

Յովհ. Դամասկացւոյ գրութիւնները ըստ մեծի մասին թարգմանուած են վրացերէնէ. փոքր մասի մը միայն թարգմանութիւնը կատարուած է յունարէնէ: Մեր ըննութեան մէջ առաջին տեղը պիտի տանք գրուածքի մը, որ թէ յունարէնէ եւ թէ վրացերէնէ թարգմանուած է: Այդ գրուածքն է «Ներածութիւնն փիլիսոփայութեան», որ ինչպէս կ'երեւայ հեղինակէն կրկին խմբագրութեամբ լոյս ընծայուած է. համառօտ եւ ընդարձակ: Վերագոյն յիշեցինք, թէ Դամասկացին, ինչպէս իր վարուց մէջ կը յիշատակուի, ինչ ինչ գրուածքներ նոր խմբագրութեան ենթարկեց, երբ Սարայի վանքը քաջուած պատաղած էր գրականութեամբ: Անոնցմէ մին է Ներածութիւնը, որ ապա Աղբիւր Գիտութեան գործին Ա. մասը կազմած է: Գրուածքիս առաջին թարգմանիչը եղած է Բագարատ Մամիկոնեան, ինչպէս խորագրին մէջ կը կարդանք, թարգմանած յոյն բնագրէ:

ԲԱԳԱՐԱՏ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ԵՆԵՐԱԾՈՒԹԵԱՆ

5. Բագարատ անունը յատուկ էր Բագարատունի տան: Այս պատճառաւ ալ աչքի կը զարնէ, երբ այս անունին կից կը տեսնենք

Մամիկոնեան տոհմանունը: Դժբախտաբար իր թարգմանութիւնը չի կրեր որ եւ է թուական, որով կարող էինք ստուգել իշխանիս ժամանակն եւ անձնաւորութիւնը: Բագարատի մը մասին, որ կարող էր Մամիկոնեան եղած ըլլալ, ունինք պատմութեան հետեւեալ տեղեկութիւնները:

Թ. դարու վերջերը Տարօնի իշխանն էր Գրիգորիկ, որ Մամիկոնեան էր: Սա ունէր երկու որդի, Աշոտ եւ Բագարատ: Աշոտ կը տարուի Կ. Պոլիս, ուր կը պատուի Լեւոն 2. Իմաստասէր կայսեր (886—912) կողմէ Պրոտոսպար տիտղոսով: Ապա Ռոմանոս Ա. կայսր (919—944) կ'անուանէ զինքը նաև Պատրիկ: Երբ կը վախճանի Գրիգորիկ, իր Բագարատ որդին ալ կը մեկնի Կ. Պոլիս, որ կ'արժանանայ նոյնպէս Պատրիկ տիտղոսի, կը կարգուի սպարապետ Տարօնի եւ կին կ'առնէ Թէոփիլակոս Մագիստրոսի դուստրը: Այսպէս ըստ Կոստանդին Ծիրանածինի⁷:

Այս միջոցին Տարօն բաժնուած էր երկու իշխանութիւններու. մէկ մասին տէրն էր Գրիգորիկ եւ միւս մասին՝ Ապուղամր: Վերջնոցս բաժինը ժառանգեց Թոռնիկ պատրիկ. բայց սա նեղուելով Գրիգորիկի որդիներէն՝ ստիպուեցաւ թողուլ իր բաժինը կայսեր. մտադիր էր ինքն ալ Կ. Պոլիս երթալ, բայց վախճանեցաւ: Այժմ Բագարատ եւ Աշոտ համաձայնութիւն կնքեցին կայսեր հետ, որ Թոռնիկի բաժինը իրենք առնեն եւ փոխարէն կայսեր անցնի Եղնուաք: Այս կը պատահի իբր 920ին⁸:

Բագարատ, որ Կայսեր հետ կը բանակցի եւ Թէոփիլակոս Մագիստրոսի դուստրը կին կ'առնէ, հմուտ էր հաւանօրէն յոյն լեզուին, եւ իբրեւ Տարօնցի, գիտէր հայերէնն ինչպէս մայրենի լեզու եւ իր դաստիարակութիւնն առած էր նոյն լեզուով մանակ սպրեցաւ նա Կ. Պոլիս, չգիտենք: մանակ սպրեցած ըլլալու է առիթ ծանօթանալու Յովհ. Դամասկացւոյ գրուածքներուն, որոնք այնքան յարգանք կը վայելէին նոյն դարուն Բիւզանդական աշխարհին մէջ:

Ա. Ներածութիւնն Իմաստասիրութեան, Բարգմանեալ ի հայ լեզու ի յունարէն գրայ

Բագարատայ Մամիկոնեանի: Գրուածքս ձեռագիրներու մէջ պէս պէս խորագրուած է: Տիրերնգենի Թ. 74 խորագիր կը կրէ. «Յագագս Գոյի, Էութեան. Բագարատ Մամիկոնէնինն. Ներածութիւնն Իմաստասիրութեան, որ է Իսաղոյթիկի. զկնի այսր եւ զամենայն Իմաստասիրութեան գործարան, որ է որդանոն ըստ Հելլենացոց բարբառի»: Երուսաղէմի Թ. 898 խորագրուած է. «Յաղագս Գոյի, Էութեան եւ Պատահման. Թարգմանեալ ի հայ լեզու ի յունարէն գրոյ Բագարատ Մամիկոնեան. Ներածութիւնն Իմաստասիրութեան, որ է Իսաղոյթիկի. զկնի այսր եւ ամենայն Իմաստասիրութեան գործարան, որ է Ղանոնն ըստ Հելլենացոց բարբառի: Բաժանեալ է ի զիրս քառասուն եւ հինգ մասունս»: Խաչիկ Վ. Դատեանի օրինակն ունի. «Յաղագս Էութեան եւ Պատահման. Թարգմանեալ Բագարատ Մամիկոնեան յունարէն մանեալ Բագարատ Մամիկոնեան յունարէն գրոց»: Յայտնապէս կը տեսնուի թէ սկզբնագիրը կրած է կամայական փոփոխութիւններ: Այս տուեալներու վրայ յեցած կարելի է սակայն փորձել վերականգնարել սկզբնագիրը. Ներածութիւնն Իմաստասիրութեան, որ է Իսաղոյթիկի⁹ (εισαγωγική). զկնի այսր եւ ամենայն Իմաստասիրութեան գործարան, որ է որդանոն (δργανον) ըստ Հելլենացոց բարբառի: [Բաժանեալ < է > գիրս ի ԽԵ մասունս:] — Ա. Յաղագս Գոյի, Խուրեան եւ Պատահման:

Յովհ. Դամասկացի, որ գրուածքս «Աղբիւր Գիտութեան» գործին Ա. մասն ներկայացուցած է, վերնագրած է xεφάλα φιλολοσοφικά. Թէ ի՞նչ խորագիր կը կրէր առաջին խմբագրութիւնը, ինձ ծանօթ չէ. հայն կ'ենթադրէ εισαγωγική τῆς φιλοσοφίας.

Երուսաղէմի Թ. 898 կը յայտնէր, թէ «Բաժանեալ է գիրս ի ԽԵ մասունս»¹⁰: Տիրերնգենի ձեռագիրը ունի միայն 39 գրուի. իսկ Սիմէոն Պղնձահանեցւոյ թարգմանութիւնը 49 գրուի: Չունիմ ձեռքի տակ ոչ Երուսաղէմեան եւ ոչ ալ Դաղեան ձեռագիրները, ճշգրտու համար գրուիներու թիւը: Առ այս չեն կրնար ձեռնտու ըլլալ նաև յոյն տպագիր օրինակները, այնու որ անոնք ճշգրիտ չեն ներկայացուցած յունական իրարմէ

⁹ Միջնագրեան յոյն արտասանութեամբ. հմտ. նաև մաթիատրոս. Ստ. Ասողիկ, 182, 279. Ար. Լաստիվերացի, 260 են:

¹⁰ Ինձ կը թուի, թէ օրինակողի մը յաւելուածն ըլլայ առգս, որովհետև միւս ծանօթ օրինակներու մէջ կը պահտի:

⁷ De administr. imp. 41. ԽԳ. էջ 184 188—189: ⁸ Անդ. էջ 190—191: Հմտ. Jos. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen. Wien 1930, էջ 460—462: Հ. Ն. Ակիբեան, Մատենագրական Հեղափոխութիւնը. Գ էջ 77:

Յովհ. Դամասկացոյ», ինչպէս կը գրէ Հ. Գ. Չարբանալեան (Մատենադարան, 579), յառաջ բերելով Երուսաղէմի Թ. 898 ձեռագրին բովանդակութիւնը: Այս հատուածը կը գնտուի նաեւ Տիւրքիզէնի Թ. 74ի մէջ եւ Վենետիկի «Ժողովածու հին Բեր.» ձեռագրին մէջ (էջ 254—258): Յինկ — Գեանընցեան իրենց ցուցակին մէջ կը համարին Դամասկացոյ գրութեան Խ. գլուխը եւ կը համեմատեն յունարէնի Մ. հատուածին հետ զիտողութեամբս. „beträchtlich abweichend.“ այսինքն «զգալի շեղումներով»: Յամենայն դէպս, եթէ Դամասկացոյ ըլլար այս հատուածը, «Յանկ մակագրութեան» կաղմողը պիտի անցնէր իր ցանկին մէջ:

Տիւրքիզէնի ձեռագրին մէջ, խորագրին ներքեւ, կցած է Սմբատ Գունդատարը, ձեռագրին ստացողը, ինքնագիր եւ չափական տողերս.

Չմեկնութիւն ստորգոյնութեան
 Ժ. սեռից տարբերութեան
 Համառօտեալ աստ կարճարան
 Դամասկացի սուրբ Յովհան.
 Չորս ընկալա զլոյս ընդ մըթան
 Խաւար մտաւքս 'լ ամի ի բան.
 Սմբատ անունս հայկազան
 Եւ Գունդուստայ(ս)լ Հայոց զնդեան
 Չձեզ աղաչեմ զամենեսեան,
 Չի ուժն է սա իմաստութեան
 Եւ ձան(ապ)արհ խոր զիտութեան:

Թէ ի՞նչ աղբիւրէ իմացած է Հայոց սպարապետը, թէ գրուածքիս հեղինակը «Դամասկացի սուրբ Յովհան» է, ինձ անծանօթ կը մնայ:

Չեռագիրք: Տիւրքիզէն, Թ. 74, 1ա—35բ (ԺԳ) 21: Դաղեան, Թ. 91, 344ա—358ա (ԺԷ) 22: Նոր-Չուղայ, Ամենափրկիչ, Թ. 13, 307ա—311 (ԺԶ) 23: Երուսաղէմ, Թ. 898, 313բ—361 (1619) 24: 925 (1634): 1213

21 Verzeichnis der armenischen Handschriften der Königl. Universitätsbibliothek zu Tübingen, von F. N. Finck und L. Gjandschejian. Tübingen 1907, S. 111.

22 Յ. Յ. Թօփճեան, Յուցակ հայ. ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի. Մասն Ա., Վաղարշապատ 1898, էջ 106:

23 Մ. Տէր-Աւետիսեան, Յուցակ հայ. ձեռագրաց Նոր-Չուղայի (անտիպ):

24 Մահակ Կաթողիկոս Խաչապետ, Յուցակ հայ. ձեռագրաց Մ. Յակոբեանց Մատենադարանին յերուսաղէմ (անտիպ): Հմմտ. Չարբանալեան, Մատենադարան, էջ 669:

(1635) 25: Վենետիկ, Մխիթ. Մատենադարան, «Ժողովածոյ հին Բեր.» 26:

Յոյն բնագիրն՝ MG. 94, էջ 538 եւ շար.: Բ. Աղբիւր Գիտութեան: Յովհաննէս Դամասկացոյ զլիսաւոր գրութեանն է այս. զոր զրեց իր եղբոր Կողմաս Մայումեցոց եպիսկոպոսի խնդրանքով: Ինչպէս իր թղթին մէջ կը յայտարարէ Դամասկացին, գրուածքս կը բաղկանայ երեք մասէ. ա. Տրամարանութիւն կամ Ներածութիւն փրկիչութեան, բ. Գիրք Հերձուածոց. եւ գ. Բացատրութիւն ուղիղ հաւատոյ 27: Սիմէոն Պղնձահանցի, որ թարգմանած է զայս վրացերէնէ, հանդերձ առ Կողմաս ընծայական թղթով, տուած է միայն Ա. եւ Գ. մասերը, իբրեւ Ա. եւ Բ. հատորներ, առանց որ եւ է խօսք ընելու, թէ ինչո՞ւ դուրս թողուցած է Բ. մասը: Առանց տարակուսի չէ դատած զայն իր վրացերէն օրինակին մէջ, եւ եթէ կար իսկ հոն, աւելորդ համարած է, նկատելով թէ նման գրուածք մը, «Գիրք Հերձուածոց», գոյութիւն ունի արդէն հայերէն թարգմանութեամբ, կատարուած Յովհ. Դամասկացոյ զլիսաւոր աղբիւրէն՝ ուղղակի Եպիսկոպոս Կիպրացոյ գրութեանն 28: Կերեւայ թէ իրեն անծանօթ մնացած է Բաղարատ Մամիկոնեանի Ա. Մասին թարգմանութիւնը:

ԳԻՐԳ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ ՕԳՏԱՎԱՐ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆՅ ՍՐԲՈՅՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԴԱՄԱՍԿԱՅԻՆՈՅ, ՈՐ ՄԱԿ ԱՆՈՒԱՄԲ ՅՈՐՁՈՐՁԻ ԽՈՂՈՎԱԿ ՈՍԿԵԱՅ:

Թուղթ սրբոյն քաղցրբան տեան Յովհաննու Դամասկացոյ առ հօր (!) Կողմայի եպիսկոպոսին

25 Տ. Մաւրանեան, Յուցակ ձեռագրաց Մ. Յակոբեանց յերուսաղէմ (անտիպ):

26 Յուցակ ձեռագրաց Մխիթ. Մատենադարանին Վենետիկ, կաղմուած, ինչպէս կը կարծուի, Հ. Յ. Չօհրապետէ. անտիպ: Այս ձեռագիրն է զոր կը յիշեն Quadro եւ ՆԷԲ. հեղինակները: Այս տեղ կը գտնուի նաեւ Եպիսկոպոս Երկրաչափութիւնը: Չեռագրիս Սուրբեանի եւ Չարբանալեանի անծանօթ մնացած է:

27 Յ. Դամասկացի իր ընծայականին մէջ կը գրէ, ըստ թարգմանութեան Սիմէոնի. «Յառաջագոյն զՆիլիսացոց իմաստունցն առաքիցից, այլ զընտրեալսն ի նոցանէ... եւ զինի նոցա կարգեցից զաստուածատեաց հերձուածաց բարբառնուցն. որպէս զի ծանօթութեամբ ստութեանց նոցա առաւել խնդրողք եւ բարեկամք լինիցիմք մշմարտութեան որպէս ոսկեհունն զարդուց»:

28 Կարապետ Տէր-Մկրտչեան, Die Paulikaner im byzantinischen Kaiserreiche. Leipzig 1893, S. 36—37 յայտնից այն կարծիքը, թէ «Գիրք Հերձուածոցը», զոր հրատարակեց Մխարան, Յովհ. Դամասկացոյ այս մասին թարգմանութիւնն ըլլայ: Բայց ինչպէս ցոյց տուին Հ. Յ. Տաշեանի ընտրութիւնները, Հերձուածոց ուղբը Եպիսկոպոսի Համառօտութեանն թարգմանուած է, ուղղակի յոյն բնագրէ. Հմմտ. Հանդէս Ա. մ. ս. օր. ե. ա. յ. 6 (1892), 289—295, 321—326 = Մատենադարանը Ուսումնասիրութիւնը, Ա., 76—146:

Մայումայ, ընկերոջն բաղձայարդ եւ սրբակենցաղ առաւել քան զայս ի ժամանակին յայնմիկ. պատասխանատրութիւն թղթոյ նորին որ առաքեալ էր նմա, ինչպէս ի նմանէ զրեւ նմա զրանս (զ)այստիկ: Պատասխանեաց զայս թուղթս համառօտ իմաստութեամբ: Ծանուցումս յազաղման իւրոյ առ այս գործ 29:

Պատասխանի քղքոյն կողմայի Մայումացոց եպիսկոպոսի:

Արժանազով եւ աստուածապատիւ Հօրդ Կողմայի արքեպիսկոպոսի Մայումացոց նուաստ կրօնաւորս Յովհաննէս, ողջոյն Տերամբ:

Չնեղութիւն մտաց եւ զտարակուսանս եւ զանճարութիւն լեզուոյ գիտելով յապաղէի, ով Երանելի, ձեռն արկանել ի վերագոյն քան զկար մեր գործ...:

ՀԱՏՈՐ Ա. 30

Սրբոյ եւ աստուածագրեաց իւր մերոյ Յովհաննու Դամասկացոյ համառօտեալ բանս ի ստորագութեանց հեռորացն՝ զնոցա հանապազանքսն այլոց եւ զընդունայնաբան առասպելսն. զայն յիշելով գոր ընդունի Նկեղեցի:

Պրակ Ա. Յաղագս էութեան եւ Գոյութեան եւ Պատահման:

Էութիւն հասարակաց անուն է ամենայն էից. իսկ էութիւն տրամատի ի յերկուս՝ ի Գոյութիւն եւ ի պատահումն...:

Վերջին գլուխն է. «Պրակ ԽԹ. վասն անձնական միաւորութեան հոգւոց: — Պարտ է գիտել, եթէ առանձնաւորութեամբ միաւորութիւն զմի անձն խառնեալ կատարէ զմիաւորելոցն...»: Կ'աւարտի. «անխառն եւ անչիօթ զորակութիւնն»:

Այստեղի արտաքնոց տրամակեալ զկարգաւորն զըրշմելով. եւ աստուատ ի Գրոց Աստուծոյ սկսեալ: Վերջ Ա. հատորին»:

Այս տեղ կը ներկայացնեմ «Յանկն Ա. հատորին», Վիեննայի Թ. 763էն:

ՅԱՆԿ Ա. ՀԱՏՈՐԻ

Ա. Յաղագս էութեան եւ Գոյութեան եւ պատահման (Ա):

Բ. Վասն սեռի եւ սեռականայն սեռի, տեսակի եւ տեսականազոյն տեսակի եւ որ առ միմեանս են (Բ):

Գ. Մատահման (Գ):

Դ. Մատահման (Դ):

Ե. Մատահման (Ե):

29 Այս խոստարանութիւնն եւ Յանդիմանութիւնը ունի Թիւայն Անտոնեանց Թ. 112, թղ. 12բ:

30 Բնագիրը «Հատոր Ա.» զետեղած է խոստարանութեանն կողքը:

- 2. Վասն լրոյ եւ լսողականի (5):
- 3. Մարանունութեան (6):
- 4. զինչ էի եւ որպիսի զինչ էի լրոյ (Թ):
- 5. Էականի եւ անէականի, սեռականի եւ անսեռականի (Ժ):
- 6. զգոյութեան եւ ընտրութեան եւ կերպարանի եւ անհատի եւ զիմաց եւ սեռի (ԺԱ):
- ԺԱ. Մատահման (ԺԲ):
- ԺԲ. ընտրութեան առաջնոյ (ԺԳ):
- ԺԳ. սահմանի (ԺԴ):
- ԺԴ. հոմանունութեան (ԺԵ):
- ԺԵ. փաղանունութեան (32):
- ԺԶ. բաղձանունութեան (33):
- ԺԷ. այլ եւ այլ անուանութեանց (34):
- ԺԸ. յարանունութեանց (35):
- ԺԹ. տասանց աղագրան աղբի, այս ինքն ստորագրութեանց (35բ):
- Ի. համազգեաց եւ համատպից եւ այլազգեաց եւ այլակերպից եւ բաժանման թուոց (36—37):
- ԻԱ. յուրումէ (38):
- ԻԲ. զոյացութեան (39):
- ԻԳ. զարձեալ վասն զոյացութեան:
- ԻԴ. ընտրութեան (40):
- ԻԵ. պատկերի, տպի եւ կերպարանի (41):
- ԻԶ. էական մարմնոյ, որ է անձն (42):
- ԻԷ. զիմաց. զի զէմք երիս, սեռք եւ տեսակը եւ անձն մի են (43):
- ԻԸ. անհատիցն (45):
- ԻԹ. էականի որ է անձն (46):
- Լ. անսեռի (48):
- ԼԱ. Բաժանումն էութեան եւ զպրութեան (47):
- ԼԲ. Դարձեալ վասն համազգեաց եւ հոմանունաց, այլազգեաց եւ այլ անուանց եւ այլ տեսակաց եւ որք թուով բաժանեալք են:
- ԼԳ. Վասն քանակի եւ քանիտութեան (49):
- ԼԴ. աննի (50):
- ԼԵ. ոյր եւ որպիսութեան (51):
- ԼԶ. աննելոյ եւ հանդիպելոյ (52):
- ԼԷ. անկելոյ եւ կալոյ (53):
- ԼԸ. ուրի (54):
- ԼԹ. երբի (55):
- Ն. ունելոյ (56):
- ՆԱ. ներհակաց (57):
- ՆԲ. ունելոյ եւ պակասութեան (58):
- ՆԳ. առաջնոյ եւ վերջնոյ (59):
- ՆԴ. յանկարծակի եւ որոյ ընդ նմա (60):
- ՆԵ. շարժողն զոյոյ եւ շարժութեան (61):
- ՆԶ. ունելոյ (62):
- ՆԷ. ճառելոյ եւ անճառելոյ, որ է այս եւ ոչ (63):
- ՆԸ. սահմանի եւ յառաջադրութեան եւ ներքստադրեալ խորհրոց (64):
- ՆԹ. անձնական միաւորութեան հոգւոց (65):

Փակագծի մէջ առնուած թուահամարներն ցոյց կու տան յունարէն բնագրի համապատասխան գլուխները. Ա.—ԺԵ. փակագծեալ թուերը կը համապատասխանեն Բաղելի տպագրութեան համարներուն:

ՀԱՏՈՐ Բ.

Սրբոյ հօրն մերոյ Յովհաննու քահանայի կրօնաւորի Դամասկացոյ Աւանդութիւն ուղղափառ հաւատոյ:

Ա. Որպէս զի անհասանելի Աստուած. եւ եթէ ոչ է պարտ քննել եւ խնդրել զոր ոչ է սուռալ մեզ ի մարդարէիցն եւ յառաքելոցն:

ՁԱստուած ոչ ոք ետես երբեք բայց միածինն Որդի որ ի ծոց Հօր, նա պատմեաց մեզ: Անպատմելի է Աստուած եւ անհասանելի. զի ոչ ոք զիտէ զՀայր բայց միայն Որդի...:

Վերջին պրակն է՝ «Ճ. Վասն յարութեան ամենեցուն: — Այլ հաւատամք ի յարութիւնն, վասն զի ստուգապէս լինիցի յարութիւն մեռելոց...»: Կ'աւարտի. «եւ զանվախճան խնդումն եւ զուրախութիւնն կրեն ի նմանէ»:

«Կատար վաստակոց Յովհաննու Դամասկացոյ կոչեցելոյն Մանսուր. համառօտ ասացեալ նորոյ շնորհաց աւանդութիւնք:

Եւ թարգմանեալ Սիմէոնի³¹ ի Վրաց լեզուէ ի հայ բարբառ»:

Ձեռագիրք: Երուսաղէմ թ. 1297 (1363): 768: 1035: Էջմիածին թ. 63, 8ա—110բ (ԺԶ): 101, 1ա—209ա (1740): 102, 3ա—98բ (ԺԼ. պակասաւոր): 103, 1ա—178 (1729): 116, 1—243 (ԺԶ): Վիեննա, 763, 6ա—58ա (ԺԼ): Բ. օրինակ (1836)³²: Չմմառ, Անտ. 112 (1707): Թաւրիզ, Չ., 51, 192ա—221բ (1738, Բ. հատորի, Ա.—ԺԼ. պրակք. Աճառեան, Յուլիան, էջ 117): Սեւան, 58, էջ 25 (1757. Բ. հատոր. Ն. Մառ, Յուլիան, էջ 25): Երեւան, Պետ. թանգ. 835, էջ 645 (1735): Վենետիկ, Ա. օրինակ Միթրարեանց, յամէ 1706, օրինակուած 22Ը (1339) թուականով ձեռագրէ:

Յոյն բնագիրը՝ MG. 94, էջ 517—1228: Հ. Գ. Չարբանաբեան³³ կը գրէր ի տես այս Յիշատակարանին. «Ձեռք կրնար որոշել

³¹ Այսպէս էջմ. 63: Վենետիկի օրինակն ունի. «Սիմէոնի» (Չարբանաբեան, Մատենադարան, 578): Վիեննայի թ. 763 կը կարդայ. «ի Սիմէոնէ»:

³² Այս Բ. օրինակը, որ տակաւին չէ համարաւորուած, օրինակած է տիրացու Սերոբէ Բաճեան ի կարին 1836ին, յայտարարութեամբ, թէ «Չարբանայի Յովհաննու Աստուածաբանութեան բաց զրուն իմաստ բանին ամբողջ պահելու, զրեթէ զոճ շարագրութեան գլխովին փոխեցաք, զաւելորդ կրկնաբանութիւնս թող լով ի տեղի նոցա զերիս կամ զչորս կէտս եղաք, զի ծանկեղն վերձանողը եթէ բարձեալ է անտի հատուածս ինչ... եւ բաղում ուրեք բառս ինչ կամ հատուածս յաւելաք ի բացատրութիւն մտաց բանին, զորս եւ փակագծիւ եղաք» եւն:

³³ Մատենադարան, էջ 578—579:

միայն անուամբը, թարգմանչին անձը յայտնի, ինչպէս եւ ոչ ժամանակը. ասանկ ալ թէ ամբողջ գրոցը թարգմանիչն է, թէ անոր մէկ մասին միայն»: Աւելորդ էր սակայն այս վարանքը. քանի որ Հեղինակը ունէր իր տրամադրութեան տակ գրուածքիս մէկ ձեռագիրը յամէ 1706, որ օրինակուած է 1339ին գրուած զաղափար-օրինակէ: Ունենալէ ետքը գրուածքիս համար այս կանխագոյն եղբը, զիւրին էր յիշել, թէ համաձայն թարգմանիչ մը 1248ին թարգմանած է, նոյնպէս «ի Վրաց լեզուէ» Պրոկոզի Աստուածաբանական Շաղկապը: Երկու համանուն թարգմանիչներս, որոնք վրացերէնէ կը կատարեն իրենց թարգմանութիւնները, հարկաւ մի ըլլալու են: Թէ ամբողջին թարգմանիչը Սիմէոնն է, կը թուի ինձ անկասկածելի, որովհետեւ չկայ որ եւ է կուսան թարգմանութեանս մէջ երկու ձեռք նկատելու: Սիմէոն Պրոկոզանցի պէտք է թարգմանած ըլլայ գրուածքս 1248ին յառաջ, որովհետեւ նա այս տարւոյն կը զգար ինք զինքը ծեր, տկար անձամբ, մտքով եւ աչքով:

Թարգմանութեանս հնութեան համար վկայ կրնանք կոչել նաեւ Գրիգոր Անավարդեցի կաթողիկոսը (1292—1307), որ իր իբր 1305ին առ Հեթում գրած թղթին մէջ երկեցս կը յիշէ «Դամասկացին», ակնարկելով, ինչպէս կը թուի, Յովհաննէս Դամասկացոյ այս Աւանդութիւնն ուղղափառ Հաւատոյ. կը գրէ. «Չայս ամենայն պարտ է զմտաւ ամել եւ զիմ թղթոցն գրեանքն եւ զԴամասկացոյն Երկու Բնութեանց գրոցն... եւ զԴամասկացոյն գրոցն վասն թաշեցարին. եւ զտէր Ներսէսոյն...»³⁴:

«Դամասկացոյն Երկու Բնութեանց գրոցն» կը համարիմ «Աւանդութեան» ԽԶ. պրակն «Վասն երկուց բնութեանցն» (տես եւ յաջորդ ԽԷ.—ԾԲ. պրակները): Իսկ «Դամասկացոյն գրոցն վասն թաշեցարին» անանց տարակուսի նոյն գրոց ԾԳ. պրակն է, որուն խորագիրն է «Յաղագս երրորդ (երեցս) Սրբասացութեան, զոր յաւելուն»: Այս խնդրոյն մասին Դամասկացի տակէ յառաջ գրած մասնաւոր թուղթ մ'ալ ունի³⁵: Գրուածքս «Անհերքելի աւանդութիւն ուղղափառ Հաւատոյ» խորագրի տակ թարգ-

³⁴ Կղեմէս Գալանոս, Միաբանութիւն... Ա., էջ 443:
³⁵ MG. 95, էջ 21—62: Վրացերէն թարգմանութիւնն Христ. Вост. (1912) 13:

մասնած է Եփրեմ կրսեր: Իր թարգմանութիւնը պահուած է Եկեղ. Թանգարան, Թ. 24: Վրաց մէջ գրականութիւն տարածող Ընկերութեան թ. 1358 եւ այլն:

Նոյնը միւսանգամ թարգմանած է Արսէն Իբրաիմէլի (ԺԲ. դար): Ձեռագիրք՝ Եկեղ. Թանգ. 66: 157: 1403: Վրաց մէջ գր. տարած. Ընկ. թ. 1463: 2579: Հրատարակուած է Մոսկուա 1744ին: Նոր տպագրութիւն մը պատրաստած էր Ս. Գորգաձէ, բայց իր մահուամբ խափանուած է հրատարակութիւնը³⁶:

Գ. Նորին Յովհաննու Դամասկացոյ Պատասխանի առ Հրեայսն:

Չաստուածայինս զամենայն յԱստուած վստահանալ պարտ է եւ ի մարդ զմարդկայինս. եւս առաւել զմարդկայինս յԱստուած յանձն առնելով...:

Ձեռագիրք: Երուսաղէմ թ. 1297 (1363): 768: 1035: Էջմիածին, թ. 63, 115բ—156ա: 103, էջ 188—257: Թաւրիզ, Բ., 11, 178բ—218բ (1630. Աճառեան, Յուլիան, էջ 54բ)³⁷: Պարիս, Bibliothèque nationale, 306, 319—342 (Macler, Catalogue, p.158)³⁷: Ղալաթիա, Ազգ. Մատ. թ. 77, էջ 1—86 (ԺԸ):

Հաւանօրէն թարգմանուած վրացերէնէ: Բայց G. Peradze չէ գտած նման գրութիւն մը վրաց գրականութեան մէջ:

Այսպիսի գրուածք մը Յովհ. Դամասկացոյ անուամբ անձանօթ է: Բայց կը յիշուի Յերոնիմոս Երուսաղեմացի քահանայի Հարցմունք եւ պատասխանիք ընդդէմ Հրէից, որմէ հատակոտորներ պահուած են (MG 40, 847—866): P. Batiffol, Jérôme de Jerusalem d'après un document inédit: Revue des questions historiques 39 (1886) 248—255 ջանաց ցոյց տալ թէ սա է 740ին յիշուած Յերոնիմոս քահանայն: Իբր 700ին ըյս տեսաւ ուրիշ գրուածք մ'ալ Dialogues Papisci et Philonis Iudaeorum cum quodam monacho. Յոյն բնագիրը հրատարակեց Mc Giffert, Marburg 1889ին. Ասկէ ԺԵ. դարու ձեռագիր մը երեւան հանեց ի Դրեզդէն E.J. Goodspeed, Papiscus and Philo: The American Journal of Theology, 4 (1900) 796—802. Ը. դարու սկիզբը սպրած է նաեւ Ստեփանոս Բոստրա-

³⁶ Հմմտ. Ս. Գորգաձէ, Փիլիսոփայութեան զլիւսուոր ճիւղը Վրաց մատենագրութեան մէջ. ի թերթին Չվենի մեծնիկզրա (Մեր Գիտութիւնը), Տփղիս թ. 4—5, էջ 1—16 (վրացերէն): Ի. Զաւարով, էջ 12: Պրեմաձէ, էջ 240:

³⁷ Խորագրուած է. «Հարցումն հրէի մից եւ պատասխանի Յովհաննու Դամասկացոյ»:

ցի, որ հեղինակած է ի չորս զերս ընդդէմ Հրէից գրուածք մը, որմէ կոչումներ ունի Յովհ. Դամասկացի. այս կոչումները ի մի հաւաքած է G. Mercati, Theologische Quartalschrift 77 (1895) 662—668. Նման գրուածք մ'ալ, է. դարէն, հրատարակեց G. Bardy, Les trophées de Damas. Controverse judéo-chrétienne du septième siècle. Texte grec edité et traduit. Patrologia Orientalis, XV, (Paris 1927, 169—232:

Յովհ. Դամասկացոյ այս գրուածքն կոչում մ'ունինք Ղալաթիոյ եկեղեցոյ Օրհնութեան գրին մէջ (1389էն), զոր հրատարակեցի Հանդէս Ամսօրեայ, 60 (1946), էջ 116—117: Այս Գիրը կը սկսի. «Ասէ ոմն առաջին աստուածաբանիցն, եթէ Չաստուածային բանս ի յԱստուած վստահանալ պարտ է եւ զմարդկայինս ի մարդիկ, մանաւանդ թէ զմարդկայինս բան եւ զործ ըստ այսմ օրինակի վստահանալով յԱստուած...»: Այս սողերը գրուածքիս սկզբնաւորութեանն առնուած են, առանց հեղինակը յանունէ յիշելու:

Գ. Նորին հօրն մերոյ Յովհաննու Դամասկացոյ հրիաւանկտար կոչեցելոյ բանք վասն հաւատոյ եւ ընդդիմադրութիւն Նեստորիոսի:

Պարտ է մեզ փրկելոցս Աստուծոյ ի ձեռն միածնի Որդոյն իւրոյ, զոր ետ մեզ ի փրկկանս մեր ըստ աստուածայինս բանի, հաւատալ ի Հայր...:

Ձեռագիրք: Երուսաղէմ թ. 1297 (1363): 768: 1035: Էջմ. թ. 63, 156ա—171ա: 103, էջ 258—283: Ղալաթիա, Ազգ. Մատ. թ. 77, էջ 110—124:

Յոյն բնագիրը՝ περι πίστεως κατὰ Νεστοριανῶν, հրատարակեց Diekamp ի թերթին Theologische Quartalschrift 83 (1901) 560—583:

Վրացերէն թարգմանութիւն մը կատարած է Արսէն Իբրաիմէլի. Եկեղ. Թանգարան, թ. 205, 397—403: Վրաց մէջ գրակ. տարածելու Ընկերութեան թ. 1463, 103—108: Հմմտ. Peradze, անդ, էջ 240:

Ե. Յովհաննու Դամասկացոյ հրիաւանկտարի բանք ընդդիմադրականք ի քակտումն հերձուածոց Յակոբիկ Ասորոց:

Եւ ոչ բարին բարի է, ասէն, յորժամ ոչ բարոյք զործեսցի: Բանք իմաստնոցն է. այլ վկայէ Առաքեալն...:

Չեռագիրք: Էջմիածին, Թ. 63, 173ա—185ա: 103, էջ 284—307: Երուսաղէմ, Թ. 768: 1035: Ղալաթիա, Աղգ. Մատ. Թ. 77, էջ 145—176:

Վրացերէն թարգմանութիւն մը կատարած է Արսէն Իքալթոէլի. հմմտ. Ջաւախով, անդ, էջ 12. Պերածէ, անդ, 241:

Յոյն բնագիրը Վատիկանի յունարէն Թ. 1672 ձեռագիրն (ԺԳ. դարէ) ունի խորհրդագրով. Τοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου μονάχοῦ, πρεσβυτέρου Δαμασκηνοῦ ἐπονομασθέντος Χρυσορρόα, λόγος πονηθεῖς κατὰ τῆς θεοστυγοῦς τῶν Ἰακωβιτῶν θρησκείας. Հրատ. MG. 94, էջ 1436—1501. Հմմտ. Dickamp, Theolog. Quartalschrift, 84 (1901) էջ 595—599:

Յովհաննէս Դամասկացի, որ վերագոյն կոչուած էր «Ողորդակ ոսկեայ», այս տեղ եւ վերը կ'անուանուի «Որիսունեկտար» յունարէնն ունի Χρυσορρόας «Ոսկեհոս» որուն բերնէն ոսկի կը հոսէ, նմանութեամբ «Ոսկերեբանի»:

Զ. Նորին Յովհաննու Դամասկացոյ վասն որ ի Քրիստոս երկու բնութեանց եւ այլ ամենայն բնութեանց ինքնութեանց համաձայնեալ:

Որք երկու բնութիւնս եւ մի անձն զՏէրն մեր Յիսուս Քրիստոս խոստովանեցին, կրկին եւ բաժանեալս պարտին խոստովանել զբնական ինքնութիւնսն...:

Չեռագիրք: Էջմ. Թ. 63, 185ա—197բ: 103, էջ 307—329: Ղալաթիա, Աղգ. Մատ. Թ. 77, էջ 177—208:

Յունարէն բնագիրը՝ MG. 95, էջ 127—186: Հմմտ. Diekamp, 558:

Հայերէնը «համառոտեալ» է կ'ըսուի: Վրացերէն թարգմանութիւն մը պահուած է Տփղիսի Եկեղ. Թանգարանի Թ. 267 եւ 853 ձեռագիրներու մէջ. հմմտ. Ջաւախով, անդ, էջ 12:

Է. Սրբոյ հօրն մերոյ Յովհաննու Դամասկացոյ ոգեալ ներքոյն ի ննջումն ամենասուրբ Աստուածածնին եւ միշտ կուսին Մարիամու: Զի՞նչ տացուք քեզ, ով Տիրուհի, կամ [զ]որպիսի՞ գովութեամբ պահեցուք զբահանայական եւ զփառաւոր զուրբոս...:

Չեռագիրք: Վատիկան, Բորգեան Թ. 41, 57բ—63ա (ԺԸ. Tisserant, Codices armeni, էջ 69): Ջմմտ, Թ. 86, 82բ (ԺԸ. Քէշիշեան, Յուլիան, անտիպ):

Յոյն բնագիրը՝ Migne 96, էջ 699—722. Հայերէնը կը սկսի էջ 701, § 3էն:

Կայ նաեւ վրացերէն թարգմանութեամբ՝ Երուսաղէմի Ս. Սաչ վանքի վրացերէն Թ. 2: Տփղիսի Եկեղ. Թանգարանի Թ. 143 (Ժ. դար): Հմմտ. Ջաւախով, անդ, էջ 14 եւ Պերածէ, անդ, 24):

Այս Ա.—է գրուածքներէն Բ.—Դ այն է Արքիւր գիտութեան, Ա. եւ Բ. հատոր, Պատասխանի առ Հրեայս եւ Բանի վասն հաւատոյ եւ ընդդիմադրութիւն Նեստորիոսի կը գտնուին Երուսաղէմի Թ. 1297ի մէջ արդէն 1363ին: Ասոնք հաւանօրէն միաժամանակ թարգմանուած են Սիմէոն Պղնձահանեցիէն վրացերէն բնագրէ: Ե.—է գրութեանց թարգմանիչն, ժամանակը եւ ի՞նչ բնագրէ թարգմանուած ըլլալը կը մնան ինձ անծանօթ:

Յովհ. Դամասկացոյ յօրինած երգերէն ինչ ինչ ունինք հայերէն թարգմանութեամբ Հայ-հոռոմներու ժամադրքին մէջ: Այս մասին առիթ պիտի ունենանք խօսելու ուրիշ տեղ:

ԱՆՀԱՐԱՋԱՏՔ

Ը. Նորին Բանի յաղագս Հոովմայեցոց, քէ որպէս եղեմ ամփաբան ի սոցանէ չորից Եկեղեցեաց: Չսա Եւստրատի գրեալ Նիկիոյ մետրոպոլիտն:

Էր երբեմն զի հանդարտութիւն ունէր Եկեղեցական անդորրութիւն եւ միոյ եւ նոյն յամենեցունց պաշտելոյ Աստուծոյ...:

Չեռագիրք: Էջմիածին, Թ. 63, 111ա—115բ: 103, էջ 179—187³⁸: 116, 244բ (վերջը թերի): Երուսաղէմ, Թ. 768: 1035: Ղալաթիա, Աղգ. Մատ. Թ. 77, էջ 87—109 (ԺԸ):

Ճիշդ նկատած է թարգմանիչը, թէ «զսա Եւստրատի գրեալ Նիկիոյ մետրոպոլիտն»: Արդեամբք ալ գրած է Նիկիոյ Եւստրատիոս մետրոպոլիտը բաղմամբիւ հակաճառութիւններ կատիններու զէմ, անոնցմէ չորսը հրատարակած է Դեմետրակոպուլուս Էքքլէս. Եւթլիոթիչի 1 (Լալայցիք 1866) 47—127: Իր մասին հմմտ. K. Krumbacher-Erhard, Geschichte der byzantinischen Literatur, München 1897, էջ 85:

³⁸ Յովհաննէս Լեւոնցի (1729) կը գրէ էջմ. 103ի յիշատակարանէն ետքը (էջ 178). «Բանքս որք զկնի հետեւին, եւ մակաղբի ի նոսին անուն Ս. Յոհաննու Դամասկացոյ, ոչ համարիմ թէ նորա եցին. այլ այլոց: Բայց ընդ նորին բանից օրինակեցի որպէս գտի յԱրեւելս. զի կարեցեմք եւ յայնց առնուլ զնպատակ ճշտութեան հաւատոյս մերոյ կաթողիկէս»:

Թ. Նորին Յովհաննու Դամասկացոյ Պատասխանիք առ Հայս. բանի համառոտեալք:

Եւ արդ իմ մինչեւ ցարդ եւս ընդ համարեացն իմոց խօսելով Ասորոց, ցաւովք սրտի, սիրով, աղաչանօք խրատել աշխատասիրեցի...:

Չեռագիրք: Էջմիածին, Թ. 63, 198ա—228բ: 103, էջ 330—381: Ղալաթիա, Աղգ. Մատենադարան, Թ. 77, էջ 209—277 (ԺԸ.):

Հրատարակութիւն: Բարդէն Վ. Կիւլէսէրեան, Հին էջեր. Յովհաննէս Դամասկացի եւ Հայ Եկեղեցին: Լոյս Շարաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1905, էջ 1008—1012, 1065—1066 (նախարան Հրատարակչին), 1066—1068, 1112—1115, 1906, էջ 45—48, 116—119, 213—216, 355—359, 474—479, 589—592, 810—815, 957—960, 981—984, 1075—1079, 1124—1126, 1196—1199:

Առանց տարակուսի այս հակաճառութեան հեղինակն ալ նոյն Եւստրատիոս Նիկիոյ մետրոպոլիտն է. այսպիսի գրուածք մը հրատարակեց Դեմետրակոպուլուս Էքքլէս. Եւթլիոթիչի 1 (1866) 127—198. Իր այս գրուածքը կասկած յարոյց իր ուղղադաւանութեան զէմ. ի պաշտպանութիւն գրեց իր Էքսոմոլոցիս (1117ին), հրատ. Դեմետրակոպուլուս, անդ, էջ ԺԱ.—ԺԵ: Կրումբախեր, անդ, էջ 85: Կիւլէսէրեան, անդ, էջ 1010, անդ, էջ 85: Կիւլէսէրեան, անդ, էջ 1010, նկատի առնելով, որ գրուածքիս մէջ «Աննկատի առնելով, որ գրուածքիս մէջ «Աննկատի առնեալս, Մաթոսիկ» անունները կը յիշուին, կը գրէ. «Այս գրուածքը ամբողջովին կամ իր ինչ ինչ մասերով կրնայ Սուտ-Դամասկացիի գործ մը ըլլալ»:

Դամասկացոյ վերագրուած այս «Պատասխանեաց» զէմ գրեց անանուն մը՝ «Լուծունի գրպարտութեանց Յովհ. Դամասկացոյն», որ պահուած է Երուսաղէմի Թ. 1040 (յամէ 1737) ձեռագրին մէջ:

Էջմ. 103ի գրիչը Յովհաննէս Եպիսկոպոս Լեւոնցի 1729ին կը ծանօթագրէ էջ 381. «Թէ ո՞վ իցէ այս Յոհաննէս Դամասկացի ոչ գիտեմ. զի սուրբն այն չէ (որպէս համարիմ), որ գովի Եկեղեցոյ կաթողիկէսէն»: Նոյնը նաեւ Ղալաթիա, Աղգ. Մատ. Թ. 77, էջ 277. յառաջ բերուած Լոյս, 1905, էջ 1066:

ԵՐԿԻՄԱՅԱԿԱՆՔ

1. Յովհաննու Դամասկացոյ Բանի վասն Դրախտին:

Այս խորագրով նոտրագիրը գրուածք մը կը յիշուի Վենետիկի Միսիթ. Չեռագրաց հին ցուցակի մը մէջ, զոր ունիմ ձեռքիս տակ: Հմմտ. նաեւ Զարբանալեան, Մատենադարան, էջ 579:

Յովհ. Դամասկացոյ յունարէն գործերուն մէջ չի յիշուիր այսպիսի ինքնակաց գրուածք: Բայց ունի Յ. Դամասկացի իր Աւանդութիւն ուղղափառ հաւատոյ գործին մէջ գլ. ԻԳ. «Վասն դրախտին: — Որով կամեցեալ Աստուծոյ երեւելի եւ աներեւոյթ յեւթենէն ստեղծանել զմարդն ըստ պատկերի...» սկզբնաւորութեամբ (Չեռ. Վիեննայի, Թ. 763, թղ. 28ա—բ):

2. Բան վասն նախախնամութեան Յօհաննու Դամասկացոյ. կը յիշուի Էջմիածնի Կար. 55 նոտրագիր ձեռագրին մէջ: Այլուստ անծանօթ իբրեւ ինքնակաց գործ: Բայց ունի Յ. Դամասկացի իր Աւանդութիւն ուղղափառ հաւատոյ գործին մէջ, գլ. ԽԲ. «Վասն Նախախնամութեան: — Նախախնամութիւն այս փութացութիւն...» (Վիեննա, Թ. 763, թղ. 33բ—34ա):

3. Նկարագրութիւն հոգեւոր վարուց Յովասափու որդոյ քաղաքին Հնդկաց. գրեալ Յովհաննու կրօնաւորի:

Այս Յովհաննէս կրօնաւորը ոմանք համարեցան Դամասկացի. բայց ներքին փաստերն ցոյց կու տան թէ գրուածքիս հեղինակը Դամասկացիէն դար մը յառաջ ապրած ըլլալու է:

Հայերէն թարգմանութիւնը լոյս ընծայեց Մեսրոպ Վ. Տէր-Մովսէսեան, Վարդապատ 1897. Գննութիւն մը այս առիթով՝ Հ. Յ. Տաշեան, Հանդէս Ամսօրեայ, 1898, էջ 115—118:

4. Վկայաբանութիւն Ս. Արտեմիոսի: Յովհ. Դամասկացոյ վերագրուած է «Վարք Ս. Արտեմեայ», հրատարակուած A. Mai, Spicilegium Romanum, IV, 340—397 ասկէ Acta Sanctorum Octebri. VIII, 859—884' եւ MG 96, 1251—1320. Բայց, ինչպէս ցոյց տուաւ J. Langen, Johannes von Damaskus, Gotha 1879, հեղինակն է Յովհաննէս Ռոզացի, Թ. դարուն:

Հայերէն ունինք կրկին խմբագրութեամբ.

ա. Վկայաբանութիւն Ս. Արտեմիոսի: Ի ժամանակս ամբարշտին Յուլիանոսի էր սուրբն Արտեմիոս մեծաւ փառօք պատուեալ ի մեծ թագաւորէն Կոստանդիանոսի:

նոսէ՝ ալեօք ծերացեալ...: Վերջ՝ բազում ողբօք եւ պաղատանօք հաղիւ ողջացան...: Չեռագիր. Պարիս, Bibl. National, cod arm. 115, 131բ (ԺԳ.):

բ. Վկայութիւն մեծի մարտիրոսին սրբայն Արամիի: — Յետ համբարձման Տեառն մերոյ եւ փրկչին յերկինս, նորին աշակերտացն իսկ եւ առաքելոցն ընդ տիեզերս ամենայն զաւետարանն արկանելով...: Վերջ. եւ այսպէս մնաց միջեւ ցարդ ի տաճար Մկրտչին քահանայական նշխարքն որպէս գանձարան անծախելի զոյգ պահելով ի փառս...:

Պարիս, Bibl. nationale cod. arm. 118, 78ա—87բ (1307):

Յոյն բնագիրն՝ MG 115, 1160—1212 (B. H. G. 172):

5. Ճառ յԱյլակերպութիւնն Քրիստոսի: Հ. Բ. Սարգիսեան³⁰ ջանաց ապացուցանել, թէ Մ. Խորենացւոյ ընծայուած Վարդապետի ճառին հեղինակը աչքի առաջ ունեցած է Յովհ. Դամասկացւոյ Այլակերպութեան ճառը: Նման գրութիւն մը հայերէն թարգմանութեամբ չէ հասած մեղի, պէտք է ենթադրել, թէ հայը ծանօթ եղած է յոյն բնագիրն:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՎԵՍՊՈՒՐԵՎԵՆ - ՎԵՆԻ ՎԵՆՔԵՐՈՒ ՄԵՍԻՆ ԸՆԳՅԵՆՈՒՐ՝ ԶԱՆԵԶԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Շարունակութիւն):

22. ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒՄ

Վանքերը այն վայրերն էին, որոնց մէջ վանականները կամ նիւթականի աւելի ապահովութիւն ունենալով եւ կամ սակաւով գոհանալու վարժուած, դարձեալ աւելի նպաստաւոր պարագաներու մէջ գտնուելով եւ ազատ ժամանակի վրայ տրամադրելու հնարաւորութիւն ունենալով՝ կրնային անխռով ու ոգելին ուսումի, գիտութեան, մատենագրութեան եւ գրչագրութեան նուիրուիլ: Յայտնի իրողութիւն է որ՝ հայ մատենագիրներու մեծագոյն մասը եկեղեցական նուիրապետութեան անդամներէն է եւ ասոնց առաւելագոյն տոկոսն ալ վանական հաստա-

³⁰ Մովսէս Խորենացւոյ կարծեցեալ Վարդապետի ճառն եւ Մ. Յովհաննէս Դամասկացի. Բազմաձեռն 1889, էջ 305—313, 353—361:

տութիւններու անդամներէն⁵⁶: Թէպէտ ստիպուած ենք ըսել թէ՛ վանքերու սենեակներու մէջ խաւարային մտքեր, ուսումնատեաց անձեր եւ պղերգ արեղաներ սակաւութիւն չեն եղած — մանաւանդ վերջին դարերու ընթացքին:

Վասպուրական մին է մեր աշխարհի այն նահանգներէն, որ բաւական թուով գրողներ ընծայած է հայ ազգին: Համառօտիւ յիշենք անոր վանքերու մէջ ապրած ու գրելով կամ ուսուցանելով զբաղած վանականներու անունները, անոնց կեանքն ու գրական արտադրութիւնները:

ա. Աղքամարի մէջ կը ծաղկին՝

1. Թումա Վ. Միմասեանց՝ որդի Սիմէոնի եւ Արղունի, աշակերտ Թումայ միայնակեացի, Հայրապետի ու Մկրտիչ կրօնաւորի, կը թողու ժամանակագրութիւն կամ Տարեգիրք, գանձեր ու տաղեր: Կը մեռնի 1471ին (Աղանեանց, Դիւան, Ժ., էջ Իէ, 1—14. Ալիշան, Հայագատում, Ա., էջ 320):

2. Գրիգորիս Աղքամարցի՝ անդրանիկ որդի Իսկէնդէրի եւ Շահումի, որ գիտութեան մէջ կը հմտանայ Գրիգոր եւ Յովսէփ վարդապետներու հոգածութեամբ: Մանկաստակ՝ կաթողիկոսական դահ կը բարձրանայ (Աղթամարի մէջ) եւ բաւական խուփայոյց ժամանակի մէջ կը պաշտօնավարէ: Հ. Ակինեանի համաձայն անոր կեանքը երկարած կ'ըլլայ մինչեւ 1580—1587 (Հանդ. Ամս., 1915, էջ 34), որ սակայն հաւանական չերեւար (Արարատ, 1919, էջ 5—6): Գրիգորիս քնարերգական բանաստեղծութիւնը կը մշակէ եւ հայ տաղասացներու շարքին մէջ լաւագոյն դէմքերէն է: Ունի բաւական շատ տաղեր: Նաեւ թարգմանաբար յօրինած է Պղնձէ քաղաքի պատմութիւնը (Անոր մասին ընդարձակօրէն հմտ. Հանդ. Ամս., 1915, էջ 18—64 եւ Արարատ, 1919, էջ 3—40):

3. Յովսէփ Աղքամարցի, որ թէեւ իրրեւ գիտուն վարդապետ իր ժամանակին անուն կը հանէ, սակայն միայն քանի մը փոքրիկ գրութիւններ ունի (հմտ. Կոստանեանցի Կ., Նոր ժողովածու, Դ., էջ 42. Ակինեան, Չաքարիա եպ. Գնունեաց, Վիեննա 1915, էջ 23):

⁵⁶ «Հայկական վանքերը գիտութեան, տաղասացութեան, մանրանկարչութեան եւ գրչագրութեան մէջ նշանաւոր եղան եւ այսօր մեր ձեռքը հասած հին ձեռագիրները վանականներու կը պարտինք» (Inglesian P. V. և Morgenländisches Christentum, հրատ. Krüger-Ticiak, Paderborn, 1940, էջ 262):

բ. Արգելանի վանքէն են՝ Եղիա եւ Անդրէաս տաղասացները, որոնց տաղերէն մի քանի հատը միայն ծանօթ են (ՎՎՎ., Ա., էջ 375—376):

գ. Ս. Թադէոսի առաջնորդ եւ Արտաղի Հայրապետ է՝ Գրիգոր Գ. Չալարէկեանց Մակունցի, որ Կիրակոս Վիրապեցիէն էլմիածնի կաթողիկոսական դահը կը գրուէ († 1466): Ունի կոնդակ եւ թուղթ (Շահ-խաթունեան, Ստորագրութիւն, Ա., էջ 53, Բ., էջ 289, ՎՎՎ., Բ., էջ 584—589, ուր էջ 488 «Գրիգորսի» սրբագրել՝ «Գրիգորիսի»):

դ. Լիմի անդամներէն գրական երկեր ունին՝

1. Չախարիա եպ. Գնունեաց, որ Պոռչեան տոհմէն է եւ ծնած Խժիժ գիւղի մէջ, հաւանականաբար ԺԶ. դարու սկիզբը, աշակերտ՝ Գրիգոր, Յովսէփ եւ Եսայի վարդապետներու: Կ'ապրի Աղթամարի, Վարդի, բայց մանաւանդ Լիմի մէջ եւ կը յորջորջուի Լիմեցի: Ճամբորդած է մինչեւ Հոռոմ ու Պոլիս: Եղած է Գնունեաց եպիսկոպոս: Հ. Պոտուրեան կը գրէ՝ «Ապահովապէս մինչեւ 1550 կրնայ ապրած ըլլալ» (Բազմ., 1910, էջ 154): Գրչագիր է, նկարող է եւ տաղասաց: Ունի տաղեր՝ «Պարզ ու կոկիկ» (Անահիտ, 1910, էջ 238): «Քնարերգու է նա, վարդի եւ բլրուլի պատկերներու առջեւ խորհրդական հայեցումներով» (Ակինեան Հ. Ն., Չաքարիա եպ. Գնունեաց եւ իւր տաղերը, Վիեննա 1910, էջ 18):

2. Ներսէս Վ. Մովսէսի, կոչուած՝ նմանապէս Բեղլու («ղի մեծ էր բեղն» Առ. Դաւրիժ., էջ 391) ծնած է Ասկնջաւ (ի Մոկս) գիւղի մէջ: Ուսման ընթացքը կը կատարէ Վարդապետ վանքի մէջ Բարսեղ Վ. Գաւառացիին մօտ եւ «յոլով աշխատեցաւ եւ անուշաբույր քան զԲարսեղ վարդապետն եւ քան Երանցոյց քան զԲարսեղ վարդապետն եւ քան Վերապետն» (Առ. Դաւրիժ., էջ 391): Մեծ Անապատի կամ Հարանց Անապատի մէջ տիրող ոգեւորութեան եւ բարեկարգութեան ձայնը Ներսէս կը գիւթէ եւ անյապաղ կը փութայ հոն ու դասեր կ'աւանդէ: Սակայն չորս տարի յետոյ Վասպուրական կը վերադառնայ եւ Լիմի անապատը կը վերաշինէ՝ կը բարեկարգէ: Մինչեւ մահը (1628) Լիմ կը մնայ եւ աշակերտութիւն հասցնելով կը գրադի: Անոր գրչէն կը ծորին՝ «Ներբողեան զովետի չորեցունց արանցն, որք եղեն սկիզբն աշապատի կարգել», «Ողբ ի վերայ

առման Երուսաղէմի ի Սալահատինայ», «Տաղ ի փոխունն Աստուածածնի», «Ներսէս վարդապետի ասացեալ զողբս վան անձին եւ յորոց վերայ յարմարի» (Մանուկ մտաւարժ է եւ ոգւոյ բարոյ գեղեցայ), «Տաղ վարդապետին ի Մովսէսի Ներսէսէ» (Այսօր ցրնծայ լեռն թափօր եւ զուարճանայ մեծն Ահեմոն), «Վիճարանութիւն երկնի եւ երկրի» (Երկինքն ու գետինքն եղբարք, աճապորն քան զօրն աւելի) եւն, մեծ մատով ընտիր եւ գովելի (Առ. Դաւրիժ., էջ 391, 394, Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ. էջ 565, Ալիշան, Հայագատում, Դ., էջ 341. նոյն՝ Սիսական, էջ 248, նոյն՝ Յուշիկը Հայրենեաց, Ա., էջ 308, Բազմաձեռն. 1897. էջ 424, Արարատ, 1898, էջ 548, Փափագեան, Պատմ. Հայոց գրականութեան, Թիֆլիս 1910, էջ 140, ՎՎՎ., Ա., էջ 18—21, եւն եւն):

3. Ստեփանոս Շառախեցի, որ Ներսէս Մովսէսի աշակերտն է եւ Լիմի առաջնորդութեան յաջորդը՝ եւ «ի ննջումն Աստուածածնի» տաղին վրայ 300 տուն յաւելում կ'ընէ (Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 565) — ՎՎՎ., Ա., էջ 21—27, կարելոր էջ 21, ծն. 13):

4. Մելիքսեփ Վժանցի եւ Ներսէսի աշակերտ է եւ հմուտ ու ուսուցիչ «արտաքին գրոց», սակայն անոր գրչէն արտադրութիւն դեռ երեւան չէ եկած: Նա իր մահաօրիժ հիւանդութիւնը Լիմ անապատէն կը ժողանդէ եւ Երեւանի մէջ կը մեռնի (Առ. Դաւրիժ., էջ 399—401, ՎՎՎ., Ա., էջ 27—29):

5. Վարդան Լիմեցի ունի հանելուկներ (Տաշեան, Մայր ցուց., էջ 480):

6. Յարութիւն Եպիսկոպոս Լիմի, որուն յորդորումովը Եւաղրի Յաղագս Ը խորհրդոց գրութիւնը կը հրատարակուի (Չարհանէլեան, Հայկ. Մատենագիտութիւն, էջ 182, Աղանունի Հայ Երուսաղէմ, էջ 343):

7. Յակոբ եպ. Թօփուզեանց, միաբան եւ վանահայր Լիմի, որ վանական գործերու համար Հալէպ ու Թիֆլիս (մհտ. փրատարի կտակին պատճառով) կը ճամբորդէ եւ 1879ին կը մեռնի: Հոռոմի համբար կը շահի: Կը գրէ Լիմ անապատի պատմութիւնը, Զբօսարան եւ տաղեր (հմտ. Աղանունի, Հայ Երուսաղէմ, էջ 317):